

The Tendency toward Ritual Shiism among Anatolian Sufis and Its Role in Linking Sufism and Shiism

Hadi Aminian¹, Ahmad Ashrafi² , Mohammad Nabi Salim³

¹ PhD Student, Department of History, Sha.C., Islamic Azad University, Shahrood, Iran.
hadiaminian46@yahoo.com

² Department of History, Sha.C., Islamic Azad University, Shahrood, Iran (**Corresponding author**).
a.ashrafi1343@yahoo.com

³ Department of History, Sha.C., Islamic Azad University, Shahrood, Iran. mohsen1967@gmail.com

Abstract

The aim of this study is to examine the process of Shi'i-leaning among the Turkish-speaking nomadic tribes of Asia Minor, the interpretation of Shiism by Anatolian Sufi elites, and the spread of ritualized Shiism within Anatolian society between the 6th and 10th centuries A.H (12th–16th centuries CE). The research, conducted through the descriptive-analytical method common in the humanities and historical studies, seeks to explore the relationship between Sufi orientations and Shi'i rituals and ceremonies, and the impact of this issue on the development of Shi'i identity among the Anatolian Alawites—an issue that has received comparatively little attention in scholarship on the interplay between Shiism and Sufism. The findings indicate that several factors—including the influence of Iranian culture on Asia Minor, the concurrent development of ritual Shiism and Sufism in the 8th–9th/13th–14th centuries, and, in particular, the distinctive religious outlook and practices of the Turkish-speaking nomads—contributed to the emergence of a Sufi religiosity inclined toward certain Shi'i rites. With the consolidation of tendency towards Islam, this form of religiousness became widespread among the inhabitants of Anatolia, especially after the Mongol invasions, and came to represent a dominant mode of piety for the segments of population. One of the main factors behind the expansion of non-jurisprudential Shiism in Anatolia was the proliferation of Sufi orders and the fusion of their teachings with the extremist Shi'i doctrines. From the 6th century A.H onward, numerous eclectic Sufi paths emerged, shaped by the popular and rudimentary outlook of the Turkmen nomads and the absence of established Shi'i scholarly and cultural centers in Anatolia. These promoted a form of Islam adapted to the tribal communities' inherited religious customs, one that stood in opposition to the normative Sunnī tradition as well as

Cite this article: Aminian, H., Ashrafi, A. & Salim, M.N. (2025). The Tendency toward Ritual Shiism among Anatolian Sufis and Its Role in Linking Sufism and Shiism. *History of Islam*, 26(2), p. 169-192.
<https://doi.org/10.22081/HIQ.2021.58162.2066>

Received: 29 November 2024

Received in revised form: 25 January 2025

Accepted: 8 March 2025

Available online: 1 July 2025

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

the scholarly, jurisprudential interpretation of Shiism. Regardless of the origin of the term “Alavi” for Anatolian Shiites, their religious identity during the medieval Islamic centuries was marked by the esoteric influences and Sufi-inspired teachings, which diverged from Jaʿfarī jurisprudence. Alavi religiousness centered on Imam ʿAlī (PBUH) and the image of him presented to the people of Asia Minor by Shiʿi-leaning Sufis. Following the Ottoman conquest of Anatolia, the severing of the Alawites’ scholarly ties with Shiʿi seminaries and jurisprudence centers deprived them of access to the intellectual and doctrinal heritage of the Ahl al-Bayt (PBUH). In conclusion, while Islam was formally introduced into Asia Minor through the political structures, the persistence of older cultural patterns and popular religious understandings led to a synthesis of semi-mystical perceptions and radicalized religious doctrines. The nomadic society of Anatolia, lacking the capacity to engage with jurisprudentially grounded religious instruction, under the guidance of Sufi sheikhs, embraced a ritualistic and accommodative form of Islam and Shiism. The community known today as the Alawites of Turkey—constituting the majority of Shiites in that country—are the heirs of this non-jurisprudential, Sufi-inflected expression of Shiism.

Keywords: Ritual Shiʿism, Sufism, Anatolia, Asia Minor, Alawites.

الانتماء إلى التشيع الطقسي بين صوفية الأناضول ودوره في الترابط بين التصوف والتشيع

هادي أمينيان^١، أحمد أشرفي^٢، محمد نبي سليم^٣

^١ طالب مرحلة الدكتوراه، قسم التاريخ، وحدة شاهرود، جامعة آزاد الإسلامية، شاهرود، إيران. hadiaminian46@yahoo.com
^٢ قسم التاريخ، وحدة شاهرود، جامعة آزاد الإسلامية، شاهرود، إيران (الكاتب المسؤول). a.ashrafi1343@yahoo.com
^٣ قسم التاريخ، وحدة شاهرود، جامعة آزاد الإسلامية، شاهرود، إيران. mohsen1967@gmail.com

الملخص

يهدف هذا البحث إلى دراسة عملية التشيع بين القبائل الناطقة بالتركية في آسيا الصغرى، وتفسير النخب الصوفية في منطقة الأناضول للتصوف، وانتشار التشيع الطقسي في المجتمع الأناضولي خلال الفترة من القرن السادس إلى القرن العاشر الهجري، وأثره على الترابط بين تعليم التشيع والتصوف. يهدف هذا البحث، الذي يعتمد على المنهج الشائع في بحوث العلوم الإنسانية والتاريخ أو الدراسات الوصفية - التحليلية، إلى دراسة العلاقة بين الاتجاهات الصوفية والطقوس الشيعية وأثرها على التشيع العلوي في الأناضول، وهو الأمر الذي نادراً ما تناوله الباحثون في بحث العلاقة بين التشيع والتصوف. وتظهر نتائج البحث أن عوامل مثل تأثير الثقافة الإيرانية على آسيا الصغرى، والارتباط المتزامن بين التشيع الطقسي والتصوف في القرنين الثامن والتاسع الهجريين / القرنين الثالث عشر والرابع عشر الميلاديين، وخاصة المواقف والممارسات الدينية المحددة للبدو الناطقين بالتركية في المنطقة، تسببت في انتشار التصوف، الذي يميل إلى بعض الطقوس الشيعية، كنوع من الرؤية الدينية بين سكان الأناضول، مع ترسيخ عملية الأسلمة؛ أسلوب أصبح سمة بارزة في دين بعض شعوب آسيا الصغرى بعد الغزو المغولي. ومن العوامل المؤثرة في توسع التشيع غير الفقهي في الأناضول انتشار الطرق الصوفية وامتزاج تعاليمها بمعتقدات الشيعة الغالبة. في الواقع، ابتداءً من القرن السادس فصاعداً، وتحت تأثير الموقف البدائي والمبتذل لقبائل التركمان الأناضولية، وانعدام المراكز العلمية والثقافية الشيعية في الأناضول، نشأت العديد من الطرق الصوفية ذات المعتقدات الانتقائية، ونشرت شكلاً من أشكال الإسلام يتوافق مع العادات والتقاليد الدينية القديمة للقبائل، ويعارض النظام التقليدي للإسلام والقراءة العلمية والفقهية للشريعة الشيعية. وبغض النظر عن سبب تسمية الشيعة الأناضول بالعلويين، فإن تشيع سكان الأناضول الناطقين بالتركية خلال العصور الوسطى الإسلامية كان متأثراً بالمعتقدات الباطنية والتعاليم الصوفية المنسجمة مع الفقه الجعفري والمخالفة له، وقد استندت علوية الشيعة في هذه المنطقة إلى مركزية الإمام علي (ع) والتفسير والصورة التي قدمها الصوفيون الشيعة عن ذلك الإمام (ع) لقبائل آسيا الصغرى. ومن الجدير بالذكر أنه بعد الفتح العثماني لآسيا الصغرى ومع قطع العلاقات العلمية بين علماء الشيعة الأناضول ومراكز الفقه والمدارس الشيعية، ضاعت فرصة العلويين للاستفادة من تعاليم أهل البيت (ع) وتعزيز أسس الفكر الشيعي لدى العلويين الناطقين بالتركية. وباختصار، يمكن القول أنه خلال عملية الأسلمة في آسيا الصغرى، ورغم إدخال

استناداً إلى هذه المقالة: أمينيان، هادي؛ أشرفي، أحمد؛ سليم، محمد نبي (٢٠٢٥). الانتماء إلى التشيع الطقسي بين صوفية الأناضول ودوره في الترابط بين التصوف والتشيع. تاريخ الإسلام، ٢٦(٢)، ص ١٦٩-١٩٢. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2021.58162.2066>

<https://pwq.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

الإسلام عن طريق النظام السياسي، إلا أن استمرار التعاليم القديمة والفهم الشعبي للثقافة الدينية أدى إلى اندماج التصورات شبه الصوفية والتعاليم الدينية المتطرفة. تبني المجتمع البدوي المقيم في الأناضول، والذي لم يكن لديه القدرة على الاستفادة من التعاليم الفقهية الدينية، بتوجيه من شيوخ الصوفية، فهمهم المتسامح والشعائري للإسلام والشيعة معياراً للممارسة الدينية. أما ما يُسمى بالطائفة العلوية، والتي تُشكل اليوم غالبية الشيعة في تركيا، فهي من نجا من هذا التشيع الصوفي غير الفقهي.

الكلمات المفتاحية: التشيع الطقسي، التصوف، الأناضول، آسيا الصغرى، العلويون.

پښتونخوا علمون انساني و مطالعات فزېځنې
پر تال جامع علمون انساني

گرایش به تشیع آیینی در میان صوفیان آناتولی و نقش آن در پیوند تصوف و تشیع

هادی امینیان^۱، احمد اشرفی^۲، محمدنبی سلیم^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران. hadiaminian46@yahoo.com

^۲ گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران (نویسنده مسئول). a.ashrafi1343@yahoo.com

^۳ گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران. mohsen1967@gmail.com

چکیده

هدف از این پژوهش، بررسی فرایند شیعی گری عشایر ترک‌زبان آسیای صغیر و قرائت نخبگان صوفیان منطقه آناتولی از مذهب تشیع و اشاعه تشیع مناسکی- آیینی در جامعه آناتولی در قرون ۶ تا ۱۰ هجری قمری و تأثیر آن در پیوند تعالیم تشیع و تصوف می‌باشد. این تحقیق، با استناد به شیوه رایج در پژوهش‌های حوزه علوم انسانی و تاریخ یا مطالعات توصیفی- تحلیلی، نگارش و تدوین یافته است و برآن است تا به بررسی رابطه گرایش‌های صوفیانه با شاعران و مناسک شیعه و تأثیر آن در شیعی گری علویان آناتولی بپردازد؛ امری که پژوهشگران در بحث پیوند تشیع و تصوف، کمتر بدان پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عواملی چون: تأثیر فرهنگ ایران بر آسیای صغیر، هم‌زمانی پیوند تشیع آیینی و تصوف در قرون ۸ و ۹ ق/۱۳ و ۱۴م، و به‌ویژه نگرش و کنش خاص مذهبی عشایر ترک‌زبان منطقه، باعث شد تا با تثبیت فرایند اسلام پذیری، صوفی گرایی متمایل به برخی مناسک شیعه، به‌عنوان نوعی بینش مذهبی در بین ساکنان آناتولی رواج یابد؛ نحله‌ای که پس از ایلغار مغولان، وجه بارز دیانت به بخشی از اهالی خطه آسیای صغیر تبدیل شد. یکی از عوامل مؤثر گسترش تشیع غیرفقه‌ای در آناتولی، گسترش طریق صوفیانه و در آمیختن تعالیم آنها با عقاید غالبانه شیعی بود. در واقع، از قرن ششم به بعد، تحت تأثیر نگرش بدوی و عوامانه عشایر ترکمان آناتولی و فقدان جای‌گیری کانون‌های علمی و فرهنگی تشیع در آناتولی، طریقت‌های صوفیانه متعددی با عقاید التقاطی به وجود آمدند و در آنها گونه‌ای از اسلام تبلیغ می‌شد که با آداب و عادات کهن مذهبی قبایل سازگاری داشت و در مقابل نظام سنتی اسلام و شریعت و قرائت عالمانه و فقه‌ای تشیع قرار می‌گرفت. صرف‌نظر از علت نامگذاری شیعیان آناتولی به نام علویان، از آنجا که شیعی گری ساکنان ترک‌زبان آناتولی در طی قرون میانه اسلام، متأثر از عقاید باطنی و آموزه‌های صوفی مشربانه و مغایر با فقه جعفری بوده، بنابراین، علوی گری شیعیان این منطقه، بر محوریت امام علی(ع) و تفسیر و تصویری که صوفیان متشیع از آن امام به طوایف آسیای صغیر ارائه کرده‌اند، مبتنی بوده است. شایان توجه است که بعد از استیلای عثمانی بر آسیای صغیر و با قطع ارتباط علمی بزرگان شیعه آناتولی با کانون‌های فقه و حوزه‌های علمیه تشیع، فرصت بهره‌مندی علویان از معارف اهل‌بیت(ع) و تقویت مبانی اندیشه شیعی علوی‌های ترک‌زبان از دست رفت. در

استناد به این مقاله: امینیان، هادی؛ اشرفی، احمد؛ سلیم، محمدنبی (۱۴۰۴). گرایش به تشیع آیینی در میان صوفیان آناتولی و نقش آن در پیوند تصوف و

تشیع. *تاریخ اسلام*، ۲۶(۲)، ص ۹۳-۲۱۸. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2021.58162.2066>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۱/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم(ع)

مجموع می‌توان گفت در جریان فرایند اسلام‌پذیری در آسیای صغیر، گرچه اسلام توسط نظام سیاسی وارد شد، اما ماندگاری آموزه‌های کهن و برداشت عامیانه از فرهنگ دینی، باعث تلفیق ادراکات شبه‌عرفانی و آموزه‌های رادیکالی مذهبی گردید. جامعه کوچ‌گرد مقیم آناتولی که ظرفیت بهره‌گیری از تعالیم دینی فقهاتی را نداشت، با هدایت مشایخ صوفیه، برداشت متساهل و منش آیینی خود از دیانت اسلام و مذهب تشیع را معیار تدین قرار داد و جماعت موسوم به علوی که امروزه در ترکیه، اکثریت شیعیان آن کشور را تشکیل می‌دهند، بازماندگان چنین تشیع مآبی غیرفقهاتی و صوفیانه‌ای هستند.

کلیدواژه‌ها: تشیع مناسکی، تصوف، آناتولی، آسیای صغیر، علویان.

۱. مقدمه

مذهب تشیع در طول تاریخ، برای تثبیت جایگاه خویش تلاش‌های بسیاری انجام داده که آنها را می‌توان به صورت فعالیت‌های سیاسی و مبارزاتی یا فرهنگی و عقیدتی در ایران و فراتر از آن مشاهده کرد. در آسیای صغیر یا به عبارتی آناتولی، به مثابه ایالت مرزی دولت‌هایی چون: بیزانس، عباسی، سلجوقی، ایلخانی و عثمانی، دامنه فعالیت‌های مسلمانان و شیعیان را باید در چارچوب تاریخ ایران و اسلام و نیز روابط سیاسی و اجتماعی ملل تابعه بررسی کرد. این مقاله، در پی پاسخ به این سؤال است که: تأثیر تصوف و فعالیت طریقت‌های صوفیانه، بر رشد و ترویج شعائر تشیع در بین عشایر ترک‌زبان آناتولی چگونه بوده است؟ همچنین، سؤالات فرعی دیگر عبارت‌اند از: بهره‌گیری تصوف از مفاهیم فکری مهدویت و ظلم‌ستیزی، چه تأثیری در مقبولیت تصوف و پیوند معنوی آن با تشیع در قرون ۵ و ۶ هجری قمری داشت؟ عناصر اقتباسی از شعائر شیعه در فرق صوفیانه آناتولی، چه تبیینی با آموزه‌های اصیل شیعه دوازده امامی داشته است؟

در خصوص پیشینه تحقیق، مقالاتی وجود دارند که هریک از زاویه‌ای به جنبه‌های اسلام صوفیانه یا تعاملات فرهنگی و اجتماعی ایران و آسیای صغیر پرداخته‌اند؛ از جمله:

- رستمی (۱۳۸۵) در مقاله «مناسبات تشیع و تصوف در آناتولی و تأثیر آن بر همگرایی صفویان و ترکمانان این منطقه»؛

- امامی خویی (۱۳۹۲) در کتاب بکتاشی ترکان، اسلام و علوی‌گری در آناتولی؛

- مخبر دزفولی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با نام «جستاری در همبستگی آیین فتوت و طریقت علوی - بکتاشی در آناتولی»؛

- و نیز فؤاد کوپرولو (۱۳۸۵) در مقاله «صوفیان نخستین در ادبیات ترک» که به فرایند مسلمان شدن طوایف ترک بر پایه جذب به اسلام عامیانه و صوفی مشرب پرداخته و جماعات فعال در آناتولی، توسط جماعتی مشابه شمن‌های^۱ ترک پیشااسلام، یعنی باباهای صوفی، شکل صوفیانه و قابل فهمی از اسلام را پذیرا شدند.

درعین حال، هیچ‌کدام از تحقیقات فوق به بررسی روند و سیر گرایش مذهبی آناتولی و یا پیوستگی و استناد به مجموعه عللی که تصویر جامعه مذهبی این ناحیه را شکل داده است، اشاره نکرده‌اند؛ به‌ویژه آنکه تبیینی خاص میان تشیع مناسکی که در میان فرق صوفیانه آناتولی ترویج یافت، با شیعه دوازده امامی

۱. «شَمَن» به معنای دانا است. شمن‌ها جادوپردازان یا ساحران جوامع بدوی بوده‌اند که عمدتاً در مناطق مرکزی آسیا و در بین قبایل ترک‌تبار می‌زیستند و مسئول مراسم آیینی چون: قربانی، ارتباط با ارواح و شفابخشی مردمان بدوی و صحرانشین بوده‌اند.

که بر مبنای فقه جعفری بود، قائل نشده‌اند؛ زیرا بسیاری از مفاهیمی که در تشیع مناسکی رایج در میان فرق صوفیه، چون قطبیت امام علی (ع) و یا باور غالبانه به جنبه‌های الوهیتی یا حلولی امامان شیعه، هرگز مورد تأیید تشیع امامیه نبوده است و به‌مثابه غالیگری و انحراف از تشیع تلقی می‌شده است.

۲. منزلت اهل بیت در نزد اهل سنت و طریقت

اصولاً پیروان مذاهب اربعه سنت، گرچه اهل بیت پیامبر (ص) را به‌عنوان پیشوایان دینی و مذهبی نپذیرفته‌اند؛ اما احترام ایشان را لازم دانسته و محبت آنان را بر مسلمانان واجب می‌دانند. اهل سنت با توجه به آیات و احادیث باور دارند که محبت اهل بیت، بر مسلمانان فرض است؛ زیرا خداوند می‌فرماید: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى». ^۱ طبق کتب معتبر اهل سنت، وقتی از رسول خدا (ص) پرسیده شد که این اقارب شما کیست که محبت آنان بر ما واجب شده؟ فرمود: آنان علی، فاطمه و دو پسر آنها هستند. ^۲ نیز روایاتی از پیامبر در متون اهل سنت نقل شده که پیامبر خدا فرمود: «قسم به کسی که جان من در دست اوست، هیچ کسی با ما اهل بیت دشمنی نمی‌کند، مگر اینکه خداوند او را وارد جهنم کند». ^۳ آلوسی از این حدیث نتیجه گرفته که محبت و دوستی اهل بیت، بر تمام مسلمانان فرض است. ^۴ امام شافعی نیز محبت اهل بیت را فرض الهی دانسته و در این باره شعری سروده است:

«یا اهل بیت رسول الله حبکم فرض من الله فی القرآن أنزله»
«کفاکم من عظیم الفخر إنکم من لم یصل علیکم لا صلاة له»^۵

بنابراین، عداوت نسبت به اهل بیت، نه از سوی اهل سنت که از سوی افرادی وابسته به حاکمیت جور و کارگزاران حکومت‌های جابر شکل می‌گرفته است. گرچه طریقت و تصوف ابتدا در میان اهل سنت رواج یافت، اما اینکه چرا تصوف به شعائر شیعه تمایل یافت، بحثی مطولی را می‌طلبد. یکی از شیعه‌پژوهان معاصر گوید: «اگر تشیع نبود، اسلام در قالب‌های خشک و بی‌روح منجمد می‌شد و نمی‌دانم در چنان حصارهایی، چه سرنوشتی به سراغش می‌آمد. شگفتا که محققان به این امر، یعنی نقش معنوی‌ای که شیعه در ایجاد محتوای عقیدتی اسلام داشته است، آنچنان که سزاوار است، توجه نکرده‌اند». ^۶ به گمان این محقق، به حقایق و معنویات اسلام، باید از دریچه چشم شیعه که

۱. شوری، ۳۳.

۲. قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۴، ص ۲۲۳ و ۲۲۴.

۳. ابن حبان، صحیح ابن حبان، ج ۱۵، ص ۴۳۵، ح ۶۵۷۸.

۴. آلوسی، روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳۲.

۵. ابن حجر هیثمی، الصواعق المحرقة فی الرد علی اهل البدع والزندقة، ص ۱۴۸.

۶. ولهاوزن، تاریخ سیاسی صدر اسلام: تشیع و خوارج، ص ۱۳۷.

درباره اسلام جنبه واقع‌بینی دارد، نگریت. تشیع، تنها مذهبی است که رابطه هدایت الهی را میان خدا و خلق از طریق استمرار و پیوستگی ولایت برای همیشه زنده نگه داشته است.^۱ علامه طباطبایی اذعان می‌دارد که میراث معنوی اسلام، جز تعدادی حدیث پراکنده به دست مسلمانانی که به دنبال دریافت معارف حقه اسلامی بودند، بسیار اندک بود و اصولاً آنچه در مورد معارف الهی از اصحاب پیامبر باقی مانده، چیزی نیست جز يك سلسله اخبار در زمینه تجسیم و تشبیه. پاره‌ای نیز شامل معلومات بسیار ساده و عوامانه است؛ درحالی که تعداد و شماره صحابه‌هایی که شرح حال آنان در کتب رجال آمده، بالغ بر دوازده هزار نفر است.^۲ علامه طباطبایی معتقد است، تصوف جامعه اسلامی که نخست در اکثریت سنی پدید آمد، به شدت از تعالیم نورانی اهل بیت متأثر بود و این تعلیمات و نیز حضور جمعی از تربیت‌یافتگان این مکتب در میان مردم، از عوامل مهم توجه به امور باطنی در جامعه بود. مجموعه این عوامل، جریانی معنوی و عرفانی را در جامعه بنیان نهاد و در قرن دوم، عده‌ای از اکثریت غیرشیعی، به مجاهدت‌های باطنی و تصفیه نفس، تمایل یافتند. عده‌ای نیز به سیر و سلوک پرداختند و جمعی دیگر از عامه مردم، به تبعیت آنها برخاستند. بدین ترتیب، پس از دو - سه قرن، تصوف در همه بلاد اسلام ریشه دوانید.^۳

۳. اقتباس تصوف از معارف تشیع

کسی که آشنایی کامل با کتاب‌های علمی متصوفه دارد، يك رشته معارف خاص تشیع را که در غیر کلام ائمه هدی نشانی از آنها نیست، در این کتاب‌ها مشاهده خواهد کرد و روح تشیع را در مطالب عرفانی کتاب‌ها خواهد دید؛ ولی مانند روحی که در يك پیکر آفت‌دیده جای گرفته است. بر این اساس، گرچه تصوف در بستر اهل تسنن شکل گرفت و رشد کرد،^۴ ولی توانست برخی کمالات درونی خود را آن طور که شاید و باید، ظهور دهد. پس، گرچه تصوف تا حد زیادی وامدار آموزه‌های تشیع است، اما توسط صوفیان سنی مذهب و بر مبنای اصول عقاید عموم مسلمانان، شکل گرفته است. افزون بر این، نظر به اینکه روش بحث و کنکاش متصوفه در معارف اعتقادی و عملی، بر پایه کتاب و سنت و طبق همان روش عمومی بود و در مکتب علمی اهل بیت (ع) تربیت نیافته بودند و مرجعیت مطلق علمی و معنوی اهل بیت (ع) را هضم نکرده بودند، توانستند طریقه سیر و سلوک باطنی را از مآخذ شرع استخراج کنند. در نتیجه، به حسب اقتضای نیاز، در مراحل مختلف سیر و سلوک، دستورهای گوناگونی از مشایخ طریقت

۱. همان، ص ۱۳۸؛ طباطبایی، شیعه؛ مذاکرات و مکاتبات هانری کرین و علامه طباطبایی، ص ۱۱.

۲. طباطبایی، علی و فلسفه الهی، ص ۴۰.

۳. همان، ص ۲۳۷.

۴. صدوقی سها، دورساله در تاریخ جدید تصوف ایران، ص ۱۰۵.

صادر شد و روش‌هایی اخذ شد که سابقه‌ای در میان شرع اسلام نداشت^۱ و این، بدان معناست که با وجود اقتباس از تشیع، تصوف جز در ظواهری از مبادی اعتقادی، نتوانسته به ارکان اعتقادی تشیع و اهل بیت (ع) وفادار بماند.

۴. واکاوی غلبه اسلام مناسکی بر ترویج اسلام فقهاتی در آناتولی

شایان ذکر است که به دلیل سکونت قبایل چادرنشین و استیلای شیوه فرهنگ عشیرتی در آناتولی، امکان ترویج آموزه‌های دینی به شکل تربیت فرهنگی و از طریق مدارس مذهبی و فقهی ممکن نبود؛ البته خصوصیت مذهبی رایج میان فرق اهل سنت، به سبکی که در عصر سلجوقیان در قلمرو عراقین بود، در آناتولی کمتر رایج بود؛^۲ به عبارت دیگر، به دلیل بروز منازعات نظامی، نوع بافت عشایری جمعیت ساکن در آناتولی و نیز تفاوت مذهب شهرنشینان و عشایر، زمینه تحول آموزشی و فرهنگی عمیقی در این خطه فراهم نشد. از اواسط قرن پنجم، ترکان مهاجر، از تسامح مذهبی در آناتولی برخوردار بودند؛ اما در ایران، تحت حکومت سلجوقیان بزرگ و در زمان خواجه نظام الملک (د: ۴۸۵ق)، با تأسیس مدارس نظامیه و پرداختن انحصاری به فقه حنفی و شافعی و کلام اشعری، افکار مخالف منکوب می‌شد.^۳ بنابراین، برخی از فرق طردشده که دور از دسترس حکومت مرکزی بودند، در این خطه پایگاه مناسبی برای ترویج افکار خود یافتند. در آناتولی به دلیل حضور قبایل صحراگرد که آگاهی دینی سطحی داشتند و کمتر از آموزه‌های عمیق فقهاتی بهره برده بودند، جامعه ترکان مهاجر به اجتماعی از زودباوران تبدیل شده بود و پیروان خوبی برای تبلیغ فرق نوظهور بودند. بافت اعتقادی جامعه صحراگرد به گونه‌ای بود که بیشتر به همراهی و تشابه‌یابی مظاهر دینی پرداخته و آن بخش از دین را که تقویت‌کننده ارتباطات ماورایی بود، بیشتر از براهین استدلالی و کلامی قبول داشتند. گرایش فکری به حلول و تناسخ در بین ترکان نیز، می‌توانست زمینه‌ساز پذیرش باورهای غلات، از جمله: نصیری، باطنیه و حلولیه^۴ در بین طوایف باشد؛ چنان‌که تأثیر باور به تناسخ بر افکار مشایخ صوفی مثل بکتاشیه، قابل انکار نیست.^۵ از سوی دیگر، آناتولی، نظام اجتماعی شهری نداشت که مورد وثوق مبشران دین و تفسیر فقهی باشد؛ بلکه آکنده از جوامع صحراگردی بود، با میراث ذهنی ماندگار و در قالب روایات شفاهی که بیشتر به ذهنیات روایی و شبه‌افسانه‌ای تمایل داشتند تا قواعد کلامی و پیچیده. بدین‌رو، فرق مختلف گاه شعائر دینی را با جنبه‌های

۱. طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۲۸۱.

۲. موارد زیادی از تسامح سلاطین سلجوقی روم وجود دارد (امامی خونی، ترکان، اسلام و علوی‌گری در آناتولی، ص ۸۷).

۳. کسان، مدارس نظامیه و تأثیرات آن، ص ۲۸۰، ۲۸۷.

۴. در مورد غلات شیعه، ر. ک: بغدادی، ترجمه الفرق بین الفرق، ص ۲۶۳-۲۶۴.

۵. لاجوردی «بکتاشیه» در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۴۴۲.

غلوآمیز درمی آمیختند تا جنبه افسانه‌ای داشته باشد و در ذهن اقوام صحراگرد نوعی همزادپروری با میراث روایی و افسانه‌ای‌شان ایجاد کند.^۱

۵. رشد تصوف در حدّ فاصل برافتادن سلجوقی و زوال خلافت

شکل‌گیری حکومت سلجوقی (۴۲۹-۵۹۰ق)، با آن پهنه گسترده از جغرافیای حاکمیتی و نیاز به مشروعیت برای حفظ کیان این امپراتوری، کارگزاران را واداشت تا با برقراری رشته مدارس نظامیه، به‌مثابه ارکان سیاست فرهنگی و تبلیغی مذهب شافعی، با هرگونه دگراندیشی و مشروعیت‌سازی مذاهب معارض حاکمیت، مقابله نمایند؛^۲ اما این توفیق ظاهری، فقط تا زمان ملکشاه (حک: ۴۶۵-۴۸۵ق) و نظام‌الملک دوام یافت و پس از آنکه دولت سلجوقی در سراسیمی سقوط گرفتار شد، این نظام ایدئولوژیک رو به زوال نهاد. سپس، تلاشگرانی که به دنبال احیای نظام خلافت اهل سنت بودند، نظیر خلیفه الناصر (حک: ۵۷۵-۶۲۲ق)، دریافتند با اتکا به آموزه‌های فقهی اهل سنت نمی‌توان جهان اسلام را متحد نمود؛ بلکه باید مبنای اعتقادی جدیدی را جست که تمایل طیف جماعات دگراندیش را نیز به همراه داشته باشد. از طرف دیگر، سلاطین مقتدری چون سلطان محمد خوارزمشاه (حک: ۵۹۶-۶۱۷ق) برای استقلال از دستگاه خلافت، به جلب اهل تصوف و تأیید شیوخ به‌عنوان جایگزینی برای مشروعیت نگاه نمودند.^۳ این امر، باعث شد تا تصوف قبل از حمله مغول، رشدی فزاینده یابد. بهره‌گیری از برخی شعائر و مناسک شیعه به صورت غلوآمیز، باعث نوعی همگرایی فرهنگی میان طریقت و تشیع مناسکی شد؛ اما این شیوه از اکتساب، تبیینی فاحش با نظام فقه‌های تشیع امامی و فقه جعفری داشت. زمانی که با حمله مغول آخرین پناهگاه فقه حکومتی اهل سنت از هم پاشید، اگرچه پیش‌تر برخی شعائر شیعه در جامعه اسلامی ترویج یافته بود، اما اینک دیگر مانعی برای رشد تشیع دوازده امامی و نیز تشیع مناسکی که با اهل طریقت در آمیخته بود، وجود نداشت؛ به‌ویژه که سیاست مغولان مبتنی بر تساهل مذهبی بود و تنها در مواردی خاص، سیاست سخت‌گیرانه در برابر تشیع را اعمال می‌کرد. در طی این سده‌ها، بسیاری از تعالیم باطنی شیعه در قالبی تحریف‌یافته در میان فرق متصوفه نشر یافت و این اقتباس به گونه‌ای بود که مورد مخالفت فقهای شیعه و سنی قرار گرفت.^۴ مرحله بعدی اقتباس از تشیع، وام گرفتن مفاهیم رهایی‌بخش و انقلابی شیعه چون مهدویت و ولایت‌مداری بود.^۵ با توجه به بحران بیدادگری در هنگامه یورش مغولان، اقتباس

۱. مزاولی، پیدایش دولت صفویه، ص ۱۳۵.

۲. کسانلی، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، ص ۱۶-۱۷.

۳. بیانی، دین و دولت در ایران عهد مغول، ج ۱، ص ۸۰-۸۱.

۴. یوسف‌پور، نقد صوفی، ص ۴۶.

۵. مانند ادعای مهدویت از سوی شیوخی چون ابن فلاح و بابااسحاق (ر.ک: الشیبی، تشیع و تصوف تا آغاز قرن دوازدهم، ص ۲۹۰، ۳۵۹).

از این عناصر شیعه توسط فرق متصوفه، موجب نوعی مقبولیت اجتماعی در بین اقشار جامعه بود.

۶. آناتولی، جایگاهی برای توسعه تصوف و تشیع آیینی

آیین تصوف اگرچه در ابتدا به صورت ساده و فارغ از افکار فلسفی و فقهی در اسلام ظهور نمود، اما کمی بعد میراث خور افکار عرفان هندی و مسیحی گردید و به دلیل پیوست با آرای متکلمان قرون سه و چهار، جنبه‌هایی از فلسفه و کلام نیز در آن راه یافت.^۱ در نتیجه چنین تکاملی، تصوف به شکل فرقه‌ها و احزاب متعدد ظهور نمود و هر نحله تحت راهنمایی مرشدی، اصول اعتقادی خود را تنظیم نمود. سپس، سازمان اجتماعی تصوف با گسترش طریقت‌ها و رشد خانقاه‌ها و اقبال عمومی به آن، تحکیم گردید.^۲ سرزمین آناتولی به عنوان بخشی از جهان اسلام، نه تنها از این قاعده مستثنی نبود، بلکه به دلیل موقعیت مرزی و اسکان اقوام غیرمسلمان، در معرض توجه مبلغانی قرار گرفت که صوفی مشرب بودند. فعالیت روزافزون این صوفیان در آناتولی که در پوشش اهل قنوت و اخوت انجام می‌گرفت، باعث شد تا در قرون شش و هفت هجری قمری، آیین تصوف به صورت مهم‌ترین و فراگیرترین جریان آیینی درآید؛^۳ به‌ویژه که تسامح و تساهل دینی سلجوقیان روم، برخلاف دولت سلجوقیان ایران که سیاست مذهبی سخت‌گیرانه‌ای داشت، به این امر کمک می‌کرد.^۴ توجه و احترام سلاجقه روم به متصوفه، به همراه مصائب یورش مغول که دامنگیر شرق جهان اسلام شده بود، موجب مهاجرت کثیری از بزرگان تصوف نظیر جلال‌الدین رومی (م. ۶۲۲ق)، اوحالدین کرمانی (م. ۶۳۵ق)، نجم‌الدین دایه (م. ۶۴۵ق) و بسیاری دیگر از عرفا و متصوفه، به آناتولی گردید و هریک از آنها با پدید آوردن آثار منظوم و منثور، به گسترش عقاید صوفیانه در این سرزمین کمک نمودند. علاوه بر این، بسیاری از صوفیان با عنوان «بابا»، به میان عشایر ترک رفته و با اقدامات ارشادی، توانستند نسلی از صوفیان غازی را به وجود آورند که در تحولات سیاسی-اجتماعی و دینی آناتولی نقش بسزایی ایفا کردند؛^۵ به‌عنوان مثال، شمار زیادی از باباها یا مبلغان اسلام در آناتولی، در شهرها، زاویه و خانقاه می‌ساختند و افسانه‌ها و داستان‌های قدیسان آنجا و حتی قصه‌های کتاب مقدس را با آداب و رسوم خود وفق داده، مناقب‌نامه‌های جدید به وجود می‌آوردند. «این اقدامات، تصادفی نبود؛ بلکه اساساً روشی برای ترویج مفاهیم دینی مورد نظرشان در این مناطق بود. امروزه صدها روستا به

۱. ر.ک: یوسف پور، نقد صوفی، ص ۴۵-۴۶.

۲. غنی، بحث در آثار و افکار و احوال حافظ، ج ۲، ص ۴۷-۵۸.

۳. شاو، تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید، ج ۱، ص ۴۳.

۴. ر.ک: بویل، تاریخ ایران کمبریج، ج ۵، ص ۲۷۲-۲۷۳.

۵. لويس و هالت، تاریخ اسلام کمبریج، ص ۳۴۲؛ نیز ر.ک: همدانی، «بابانی» در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱،

نام‌های ایشان موجود است که مقبره‌های این درویشان هم در آنجاست ... بیشتر «دده‌ها» و اجاق‌های امروز [در آناتولی] چون از نسل آنان‌اند، به نام‌های آنان نیز خوانده می‌شوند.^۱ با هجوم مغول و فتح قلاع اسماعیلیه در سال ۶۵۴ق، جماعتی دیگر نیز به جمع پناهجویان به آناتولی پیوستند و با جذب در طریقت‌های این منطقه، بسیاری عناصر فکری و اعتقادی خود را به ساختار تشکیلاتی تصوف وارد نمودند. به تدریج زمینه برای پیدایش طریق صوفیانه متعدد با عقاید گوناگون فراهم شد که بسیاری از آنها به علت عقاید باطنی‌گرایی، شباهت زیادی به هم داشتند.^۲ علت دیگری که موجب رشد فرق تصوف را فراهم نمود، حمایت سلاجقه روم (۴۷۰-۶۳۶ق) و سپس سلاطین عثمانی (۶۹۹-۱۳۴۱ق) بود. بعد از فروپاشی خلافت عباسی، سلاطین به دنبال کسب مشروعیت بودند و نزدیک‌ترین راه برای کسب مشروعیت، جلب حمایت مشایخ صوفیه بود. این امر، با اهدای نذورات و وقف موقوفاتی برای خانقاه‌های اهل تصوف، جنبه عینی از حمایت سلاطین را تبلیغ می‌نمود؛ مانند نذورات فراوان وزیر ایلخانان به طریقت نیای صفویان. چنین حمایت‌های مالی، زمینه جذب پیروان بیشتر برای خانقاه‌ها را فراهم می‌نمود.^۳

۷. اهل فتوت و ترویج تشیع مناسکی در آناتولی

بعد از فروپاشی حکومت سلجوقی، استفاده از طریقت برای ایجاد وحدت و کسب مشروعیت در میان حاکمان اهل سنت رواج یافت. شاید خلیفه الناصر را یکی از پیش‌کسوتان استفاده از این ابزار بتوان گفت؛ البته دیگران پیش از او، در حدی محدود به فکر استفاده از تصوف فتوت افتاده بودند.^۴ بیشتر پژوهشگران، ریشه‌های فتوت را در عصر الناصرالدین الله جستجو می‌کنند؛ اما واقعیت این است که فتوت، ریشه‌ای کهن در تاریخ ایران داشته و حتی برخی قدمت آن را از تصوف بیشتر دانسته‌اند.^۵ فتوت بعد از ظهور تصوف اسلامی، به آن متصل شد و بدین جهت، وجود نشانه‌هایی از تعلیمات بزرگان فتوت در تصوف، بیانگر ارتباط اهل فتوت با متصوفه و تأثیرپذیری آنها از هم می‌باشد؛^۶ اما کسی که جرعه نیاز حکومت را به این جریان فکری انداخت، امام محمد غزالی (م. ۵۰۵ق) بود که به عنوان استاد مدرسه نظامیه بغداد، تلاش نمود در کتاب‌های خود به ردّ باطنی‌گرایی و مسئله امامت بپردازد؛ هرچند خود بعد از تحولاتی فکری،

۱. اجاق، از عصیان باباییان تا قزلباش‌گری، ص ۱۷۱.

۲. الشیبی، تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم، ص ۱۷۹.

۳. بیانی، دین و دولت در ایران عهد مغول، ج ۲، ص ۶۷۱؛ اوزون چارشلی، تاریخ عثمانی، ج ۱، ص ۶۰۰-۶۰۳.

۴. ازجمله: شمس المعالی قابوس، صلاح‌الدین ایوبی و شماری دیگر از امیران و سیاسیون.

۵. خواجه‌گیر، تأثیرپذیری متقابل مکتب تصوف و فتوت در باره نقش و کارکرد پیر، ص ۶۷-۸۸.

۶. عقیفی، ملامتیه و صوفیه، ص ۴۴-۴۵.

به متصوفه گرایش یافت.^۱ او ضمن ردیاتی که در باب امامت شیعیان باطنی نگاشت، به قدرت باور به اصل امامت در این آیین پی برد و تلاش نمود تا خلیفه عباسی را در قالب امام وقت جامعه اهل سنت درآورد؛ تلاشی که در عرصه عمل چندان توفیق نداشت؛ ولی بعدها در قالب اندیشه فتوت در عصر خلیفه الناصر (۵۷۵-۶۲۲ق)، با جدیت بیشتری دنبال گشت. این امر، موجب شد تا خلیفه زیرکی چون ناصر، با هدف بهره‌گیری از نیروی اهل فتوت، به حمایت رسمی از این جریان بپردازد. در نتیجه، آیین فتوت در مناطقی نظیر آناتولی که نفوذ دستگاه خلافت در آنها زیاد بود، به شکل چشمگیری گسترش یافت. الناصر برای سلاطین و امرای جهان اسلام خرقة فتوت به عنوان هبه فرستاد و آنها نیز در ظاهر آن را گرامی دانستند.^۲ فتوت، در قلمرو دولت سلجوقیان روم دارای نفوذ فوق‌العاده‌ای در میان جامعه بوده و چنان‌که ابن بطوطه در دهه‌های آغازین قرن هشتم هجری تصریح کرده، فتیان و اخیان، در تمام مناطق و شهرهای آناتولی فعال و بانفوذ بوده‌اند و حتی در برخی شهرها، اداره امور جاریه مردم در دست آنان قرار داشت.^۳ از میان گروه‌های اهل فتوت در آناتولی، می‌توان به علوی-بکتاشیان اشاره نمود.

۸. تمایل به شعائر و مناسک شیعه در آناتولی دوران مغول

نخستین حرکت جانب‌داری از تشیع، در دوره سلطان محمد خدابنده (حک: ۷۰۳-۷۱۷ق) پدید آمد. در این حرکت، تعدادی از علمای شیعه مقیم سایر کشورها به ایران آمدند و در همین دوران، نام ائمه اطهار(ع) در سکه‌ها نقش بست و روستاییان و مهاجران آسیای صغیر، تشیع را با آغوش باز پذیرفتند.^۴ در واقع، گرایش خدابنده به تشیع و سپس نفوذ شعائر شیعه در بین فرق و طوایف آناتولی، تا بدان حد موجد شیعی‌گیری در قالب تشیع مناسکی شد که از آن پس، استعمال نام‌های: ابوبکر، عمر و عثمان در بین مردمان این خطه، ممنوع شد.^۵ در حقیقت، حمله مغولان به سرزمین‌های اسلامی و پایان بخشیدن به خلافت درازمدت عباسیان (۶۵۶-۱۳۲ق)، تحولاتی چشمگیر و عمیق در پی داشته است. شیعیان پس از سقوط بغداد، خود را در شرایطی ویژه یافتند که می‌بایست گونه‌ای نو از زندگی علمی، فرهنگی و سیاسی را در آن تجربه کنند. بدین‌رو، شیعیان برای استوار و پایدار ساختن پایه‌های نفوذ اجتماعی خود، از چهار طریق اقدام کردند:

۱) فعالیت علمی گسترده برای شناساندن مذهب تشیع؛

۱. ر.ک: زرین‌کوب، جستجو در تصوف ایران، ص ۸۹؛ گولپینارلی، فتوت در کشورهای اسلامی، ص ۶۲.

۲. ابوالفدا، المختصر فی أخبار البشر، ج ۳، ص ۱۴۱؛ زرین‌کوب، جستجو در تصوف ایران، ص ۳۵۵-۳۵۶.

۳. ابن بطوطه، سفرنامه، ج ۱، ص ۳۱۵-۳۱۷.

۴. بیانی، دین و دولت در ایران عهد مغول، ج ۳، ص ۶۰۳.

۵. سومر، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، ص ۱۴.

۲) ایجاد و حفظ روابطی دوستانه با حکومت‌هایی که شیعیان در آنها حضور داشتند و بهره‌مندی از حمایت‌های آنها؛

۳) حفظ رابطه‌ای صمیمانه و مسالمت‌آمیز با اهل سنت؛

۴) تقویت ارتباط عاطفی و معنوی میان شیعیان.^۱

نتایج این اقدامات نشان می‌دهد که چگونه جامعه شیعیان، بعد از سقوط بغداد، به رشد و پیشرفت و بازسازی افکار و فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی توأمان، ادامه دادند تا در ابتدای قرن دهم، مبدأ تاریخ جدیدی در حکومت و فرهنگ ایران شدند؛ هرچند یک محقق غربی معتقد است: «نفوذ یکپارچه شیعه‌گری، پدیده‌ای دیرآغاز و به‌طور کلی، هم‌عصر با کشورگشایی عثمانی بوده است؛ بدون آنکه در ارتباط مستقیم با آن باشد»^۲؛ اما در واقع، تردیدی نیست که برای درک حضور و استمرار شیعه در آسیای صغیر، باید به تحرکات اجتماعی و تبلیغات مذهبی سده‌های حاکمیت ترکمانان سلجوقی نگاه ویژه داشت. شاید بتوان ردّ پای جنبه عام‌نگرش علویان آناتولی را که به شیعیان منتسب شده‌اند، در تاریخ تصوف سده‌های نخستین نیز جست‌وجو کرد؛ همان دورانی که تأثیر آموزه‌های بودایی و مانوی در ملائیه خراسان، به ظهور طریقت‌های بدعت‌گرا کمک کرد و از طریق انتقال جریان تصوف به غرب ایران، بر گرایش عشایر ترک و ترکمان به بخشی از مناسک شیعه یاری رساند.^۳ منظور از این تعالیم شیعه، آموزه‌های فقهی و کلامی نیست؛ بلکه صورتی از شعائر شیعه است که بین متصوفه و غلات، رایج بوده است؛ شعائری چون: توجه به مظلومیت امام حسین (ع)، قطیعت حضرت علی (ع) در میان اهل تصوف که به وی به‌عنوان انسان کامل نگاه می‌نمودند و امید به ظهور منجی که باعث ترویج شعائر تشیع گشت. در ادوار قبل، شیعیان در اذهان جامعه حامی مذهب سنت، گاه به‌عنوان رافضی و زندیق شناخته می‌شدند؛ ولی با فروپاشی دستگاه خلافت، با ورود شیعیان به دربار و دیوان مغول و نیز ترویج شعائر شیعی در میان متصوفه، شعائر شیعی مقبولیتی اجتماعی یافت. در پی پیوند تشیع آیینی و تصوف در سده‌های ۸ و ۹ق، حمایت شاهان متأخر سلجوقی از شیوخ صوفی، تا زمانی که مخاطره سیاسی نداشتند، در رشد و رونق اندیشه‌های شیعی عرفی و صوفیانه تأثیر داشت. با وجود این، چندی نگذشت که اوضاع در قلمروی سلاجقه روم دچار بحران و نقصان شد و همین عدم امنیت، سبب فعالیت بیش از پیش اصحاب فتوت شد؛ همان‌ها که شالوده مکتب خویش را بر حفظ سلامت و امنیت مردم عادی پایه گذاشته بودند.^۴ بعد از بدرالدین سمانه (م. ۸۲۳ق) که قیامی را علیه حاکمان ستمگر در آناتولی شرقی به

۱. الویری، زندگی فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه، ص ۲۵۸.

۲. کاهن، مشکل تشیع در آسیای صغیر ترک پیش از عثمانیان، ص ۳۳۲.

۳. ربانی، فرهنگ ایرانی در قلمروی سلجوقیان روم، ص ۱۳۵.

۴. گولپینارلی، فتوت در کشورهای اسلامی، ص ۸۵.

راه انداخت و نهضت صوفیانه‌اش آمیخته‌ای از آرای موعودگرایانه و غالیانه شیعی بود، نسل دوم پیروان بکتاشیه سر بر آورده بودند که با همان جوهره قیام‌های بابائیان و حروفیان، به ستیز با حاکمان جور برخاسته و راه مقابله با سلجوقیان روم را در پیش گرفتند و در سقوط سلاجقه و روی کار آمدن عثمانیان، نقش ایفا کردند.^۱ سپس، با هجوم مغولان و تشدید ناامنی، اصحاب فتوت که در آناتولی، «اخیان روم» خوانده می‌شدند،^۲ بیشتر از گذشته بر دامنه تحرکات و تبلیغات خویش افزودند.

۹. تفاوت تشیع آیینی اهل طریقت و فتوت با شیعه امامیه

باید توجه داشت که اگرچه وجود اعتقادات و شعائر شیعی، گروه‌های بکتاشی و اهل فتوت را به هم نزدیک کرد، اما نمی‌توان آنها را پیرو یکی از شعوب شیعه به شمار آورد؛ زیرا بکتاشی‌ها همانند اهل فتوت، هیچ‌گاه در مفاهیم شیعی چون: عصمت ائمه(ع)، مسئله غدیر خم و اعتقادات کلامی شیعه، تأمل و تعمق نداشتند و حتی گاه مفهومی خودساخته و غیرمرتبط با تشیع را مطرح می‌کردند؛ مثلاً: در نوشته‌های حاج بکتاش ولی، هیچ اشاره‌ای به امامت امام علی(ع) نشده و یا از امامان دیگر شیعه، نامی برده نشده است؛ حتی پس از نقل روایات از امام نخست شیعیان، عبارت دعایی اهل سنت، یعنی «کرم الله وجهه» را برای آن امام به کار برده است.^۳ بنابراین، تنها علاقه به امام علی(ع) و یا رساندن نسب سلسله شیوخ بکتاشی به آن امام، از وجوه مشترک بین اصحاب فتوت و دیگر طریقت‌های صوفیانه بوده است. برداشت‌های صوفیانه این فرق از شعائر و آموزه‌های شیعی، نظیر: اقامه نماز حلقه به جای اقامه نماز جماعت، مراسم جمع و ذکر اوراد برای اهل بیت(ع)، سماع، یادبود بکتاش ولی و...، از نکات جزئی اختلاف بین شیعیان امامی و علویان است. آنچه از جنبه رشد تشیع در آناتولی اتفاق افتاد، بدین صورت بود که وجهی از اسلام که جماعتی از متصوفه شمال غرب ایران بدان اعتقاد داشتند، به مثابه یک جریان عرفانی نوظهور تأثیر ژرفی بر جماعات آسیای صغیر گذاشت. در واقع، یکی از مظاهر پیوند تصوف و تشیع در ایران سده‌های ۸ و ۹ ق را می‌توان در شیوع باورهای غالی‌گرایانه در شیعیان دید که به صورت جنبش‌های صوفیانه و رواج آموزه‌های شیعی در بین قبایل و جماعتی چون حروفیه و بکتاشیه نمود پیدا کرد. در ابتدا، طریقت‌هایی چون: وفائیه، یسویه و حیدریه با انتشار در مناطقی از هند تا آناتولی، پیروان بسیاری برای خود گرد آوردند. ورود شماری از دراویش حیدری به آناتولی که حاج بکتاش ولی، بانی طریقت بکتاشیه، زمینه ظهور فرق صوفیانه با جوهره شیعی را فراهم نمود؛ همان‌گونه که برآمدن جنبش حروفیه نیز باعث شد تا اسلام صوفیانه و شیعه‌مآب در آناتولی ظهور کند.^۴ جالب آنکه در برخی شاعران

۱. کوپرلو، صوفیان نخستین در ادبیات ترک، ص ۲۴۴-۲۶۶.

۲. ربانی، سازمان اخیان روم و ارتباط آن با ایران، ص ۹۲.

۳. ر.ک: صوفلی درویش، ولایت‌نامه، ص ۳۷.

۴. آژند، حروفیه در تاریخ، ص ۱۱۱.

قرن ۱۰ ق، رگه‌هایی از اعتقاد به اندیشه حلول در حروفیه را می‌توان یافت.^۱ این نوع نگرش به دین که با رنگی از تعالیم شیعه همراه بود، تا مدت‌ها پابرجا بود تا آنکه تشیعی بر مبنای اصول عقاید قزلباش‌ها توسط شاه اسماعیل صفوی (حک: ۹۰۷-۹۳۰ ق) پا به آناتولی گذاشت. پس از خواجه علی (م. ۸۳۰ ق)، نوه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (م. ۷۳۶ ق)، پسرش شیخ جنید (متوفای ۸۶۴ ق)، رهبری شیعیان صوفی مسلک آذربایجان را بر عهده گرفت و از زمان او، نفوذ تشیع در آسیای صغیر شروع شد.^۲ جدا از جنگ‌های جهادگونه شیخ جنید و پسرش شیخ حیدر که با جذب شمار بسیاری از شیعیان آذربایجان و آناتولی همراه بود، موفق‌ترین فرد در اشاعه تشیع در ایران و کشورهای همسایه، شاه اسماعیل اول بود. هنگامی که شاه اسماعیل مذهب شیعه را به صورت مذهب رسمی ایران اعلام کرد، هواخواهان بسیاری در منطقه آسیای صغیر به دست آورد. در ابتدای قرن ۱۰ ق و هم‌زمان با رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران توسط اسماعیل اول، نخستین نشانه‌های رویارویی گسترده شیعیان و اهل سنت، به شکل چالش دو دولت بزرگ و مقتدر نمود پیدا کرد. صفویان که در سایه ادعای انتساب به خاندان علی (ع) می‌کوشیدند تا در مقابله با محاصره قلمروی خود توسط ترکان عثمانی از غرب و ازبکان شیبانی از شرق، به وحدتی ایدئولوژیک دست یابند،^۳ به‌عنوان حامیان دیانت تشیع، ناگزیر شدند تا به پشتیبانی از شیعیان آناتولی برخیزند.^۴ روابط بین اردبیل و علویان آناتولی شرقی، نگرانی باب‌عالی را در خصوص توسعه نفوذ ایرانیان به داخل آسیای صغیر برانگیخت و جرقه کشاکش‌های چند صدساله بین ایران و عثمانی را روشن کرد.

اگرچه شاه اسماعیل برای مؤثر بودن دعوتش بر توده‌های کوچ‌نشین آناتولی - که اکثریت آنان را ترکمن‌ها تشکیل می‌دادند - با شیوه استفاده از شرایط موجود به‌خوبی آشنا بود، اما در حقیقت، دو عامل در موفقیت وی تأثیرگذار بوده است: یکی اینکه سیاست یکجانشین‌سازی و مالیات‌ستانی از عشایر آناتولی شرقی که از زمان سلطان محمد فاتح (حک: ۸۴۷-۸۸۶ ق) اعمال شد، قبایل را ناراضی ساخته و آنها را مهیای قیام بر ضد عثمانی ساخته بود.^۵ دوم اینکه باور به اصل ظهور منجی و اعتقاد به مهدویت در بین عشایر منطقه، باعث می‌شد تا آنها به مدعای کسی چون شاه اسماعیل که با تبلیغات گسترده خود را «مهدی موعود» می‌پنداشت، جلب شوند.^۶ پس، بر همان نحوی که ترکمن‌ها شیخ حیدر را در زمان

۱. ر. ک: الشیبی، تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم، ص ۱۷۹؛ آژند، حروفیه در تاریخ، ص ۱۱۵.

۲. مزاولی، پیدایش دولت صفوی، ص ۱۴۹-۱۵۲.

۳. هینتس، تشکیل دولت ملی در ایران، ص ۲.

۴. البته، انگیزه تصرف اراضی و مقابله با یورش عثمانی نیز در این امر بی‌تأثیر نبود (ر. ک: بی‌نام، عالم‌آرای صفوی، ص ۴۶۲).

5. Cosgel, *Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation*, p. 24.

۶. هالم، تشیع، ص ۱۴۹.

حیاتش، خدا می‌دانستند، پذیرش الوهیت فرزندش، شاه اسماعیل، برای آنان مشکل نبود؛ همان اقوام کوچ‌گردی که از زمان سکونت در ماوراءالنهر، با عقایدی چون تناسخ و حلول از طریق بودیسم و مانویت آشنا بودند و بعدها از راه همراهی با جنبش‌های صوفیانه، مهر تأیید بر این باورها زده بودند. یک نمود دیگر آن، باور پیروان جنبش بابائیان در دوران سلطنت غیاث‌الدین کبک‌خسروی دوم سلجوقی (۶۳۶-۶۴۴ق) بود که معتقد بودند روح پیامبر (ص) و علی (ع)، در وجود زعیم ایشان بابا اسحق (م. ۶۳۹ق) یا به تعبیر آنها «بابا رسول‌الله» حلول کرده است.^۱ به هر حال، به دنبال کشاکش چالش سیاسی و نظامی بین دولتمن صفوی و عثمانی، مفتی اعظم عثمانی ابوسعود افندی، با صدور فتوایی، بر کفر شیعیان و مباح بودن کشتار آنها صحه گذاشت و سلاطینی چون سلیم (۹۱۸-۹۲۶ق) و سلیمان (۹۲۶-۹۷۴ق) برای قتل عام و سرکوب شیعیان اقدام کردند و فقهایی چون ابن کمال (م. ۹۴۲ق)، حکم به قتل و تصرف اموال و املاک شیعه دادند.^۲ از آن سو، هم‌زمان با افزایش فشار صفویان برای شیعی‌گری، فعالیت طریقت‌های صوفی در قلمروی عثمانی، غیرمستقیم بر تنش بین صفویه و عثمانی افزود.^۳ افزون بر این، مهاجرت قبایل از آسیای صغیر به مناطق دیگر، امپراتوری عثمانی را با مخاطره روبه‌رو کرد؛ زیرا کوچ قبایل دامدار یا کشاورز، باعث کاهش درآمدهای مالیاتی عثمانیان و نیز کاسته شدن از شمار ارتش و در نهایت، تضعیف سیاست توسعه نظامی عثمانی می‌شد. در نتیجه، با وجود آنکه ماهیت متکثر امپراتوری عثمانی در بُعد عقیدتی، می‌طلبید که شاهان عثمانی از تثبیت اعمال سیاست ضد شیعی خودداری کنند،^۴ اما آزار و تعقیب شیعیان توسط عثمانی‌ها با توجه به عملکرد کانون قدرت سیاسی شیعه در منطقه، یعنی دولت صفوی، در زمره سیاست‌های عام امپراتوری عثمانی قرار گرفت. با وجود پابندی جماعات شیعه امامیه به اصل تقیه، از جمله در جیل عامل که به بقای این جماعات کمک می‌کرد، دولت عثمانی شیعیانی را که آشکارا با سیطره حاکمیتی به چالش برمی‌خاستند، تحت تعقیب و آزار جدی و سازماندهی شده قرار می‌داد.^۵

پس از سقوط دولت صفوی، شیعیان آسیای صغیر به تدریج از ایران دور شدند و در نتیجه، از تشیع بیگانه گردیدند که این گسستگی، در ادوار بعدی نیز ادامه یافت. برای منشأ شیعیان، منطقی وجود دارد که بر طبق آن، حضور شیعیان در منطقه آناتولی را توجیه می‌کند: «شیعیان امامی که تحت فشار حکمرانان سنی حاکم بر شامات یا سوریه بزرگ بودند، متواری شده و به مناطق صعب‌الوصول کوهستانی پناهنده شد و به این ترتیب، رابطه آنان با مراکز علمی شیعه قطع شد و در طول زمان، باورهای ایشان تحت تأثیر

۱. ابن بی‌بی، *الأوامر العلامية*، ص ۴۴۱.

۲. ابن کمال، *خمس رسائل فی الفرق والمذاهب*، ص ۱۹۵-۱۹۶.

۳. امامی خونی، *ترکان، اسلام و علوی‌گری*، ص ۳۶۷.

۴. وینتر، *الشیعة فی لبنان تحت الحکم العثماني*، ص ۳۲.

۵. اسپانچچی پاشازاده، *إتقلاب الإسلام بین الخواص والعوام*، ص ۷۵.

اعتقادات دیگر ادیان، مذاهب و اندیشه‌های رایج در آمد و گروهی از آنان بعدها علویان ترکیه را تشکیل دادند.^۱ البته حایز اهمیت است که با وجود دیرینگی کاربرد واژه «علوی» در تاریخ اسلام، اما اطلاق این اصطلاح به بخشی از پیروان تشیع، به قرن ۱۳ق/۱۹م باز می‌گردد. عنوان علوی به نصیریان که بازماندگان غلات شیعه بود هم اطلاق می‌شد^۲ که به ماهیت دوست‌داران یا پیروان واقعی علی (ع) ربطی ندارد؛ به‌ویژه که گروه‌های علوی با توجه به ریشه قومی خود، شامل عناصر مختلفی می‌باشند؛ ترک‌های علوی، کردهای علوی، ترک‌های علوی کردها، کردهای علوی ترک‌شده، ابدالان و بازماندگان نسل‌های پیشین که تشخیص و نسبت‌هایشان، طبق آمار موجود مشکل است. در کل، شیعیان آناتولی به دو دسته تقسیم می‌شوند: شیعیان امامی مذهب و علویان. شیعیان امامی مذهب، به شرق ترکیه و مهاجران به استانبول و سایر نقاط مربوط می‌شوند و به لحاظ تاریخی، مربوط به دوران آق قویونلو و قراقویونلو در قرن نهم هجری هستند که به دلیل همسایگی با ایران رفت‌وآمد به اردبیل، به تشیع امامی گرویدند.^۳ همچنین، در تمام ادواری که دولت ایران بر بخش‌هایی از ارمنستان و گرجستان تسلط داشت، تبلیغات مذهبی شیعه میان مردم این نواحی منتشر می‌شد. طی این سال‌ها، شیعیان فشار مضاعفی را تحمل کرده و در تقیه و انزوا به سر می‌بردند.

۱۰. نتیجه‌گیری

اهل سنت و به تبع آن متصوفه نخستین، اگرچه ولایت و رهبری امامان شیعه را بر جامعه اسلامی نمی‌پذیرفتند، اما احترام به میراث‌داران معارف نبوی، یعنی اهل بیت (ع) را واجب دانسته و برآن بودند تا از سرچشمه معارف و آموزه‌های بزرگان تشیع بهره‌مند شوند؛ اما نتیجه این اقتباس صوفیان، به دلیل عدم پابندی کامل آنها به تعالیم ائمه و تلفیق آموزه‌های التقاطی با باورهای شیعی، باعث شد تا معارف شیعه در قالب تصورات محدود شیوخ صوفیه و به شکلی انحراف‌گونه نشر یابد و در نتیجه، با مخالفت بخشی از علمای شیعه و سنی مواجهه گردد. از طرفی، به دلیل تلاطم پیوسته حیات اجتماعی مردمان آسیای غربی و جذابیت مفهوم موعود و منجی، فرق صوفیه با تمسک به شعائر شیعه مانند مهدویت، برای جذب حداکثری پیروان خود می‌کوشیده‌اند. با حمله مغول و برافتادن خلافت، در پرتوی فضای متسامح اجتماعی و سیاسی، فرق صوفیه به تبلیغ و نشر آموزه‌های خود از راه پیوست با تشیع و عناصر فکری پذیرنده آن مبادرت کردند؛ به‌ویژه در آناتولی که به دلیل ساختار اجتماعی آن، بستر جغرافیایی مناسبی برای جذب صوفیان بود. آناتولی از زمان سلاجقه روم، به محلّ اسکان قبایل ترک‌زبان مهاجر درآمده بود

۱. ابوالقاسمی و اردوش، ترکیه در یک نگاه، ص ۱۴۸.

۲. امامی خونی، ترکان، اسلام و علوی‌گری، ص ۱۵۹.

۳. همان، ص ۱۶۰-۱۶۳.

که کمتر تمایلی به شهرنشینی و پوشش فرهنگی داشتند. این نوع زندگی، امکان بهره‌برداری از آموزه‌های فقه‌ای و ایجاد مدارس علمی و تربیت مستمر فرهنگی و مذهبی را نمی‌داد. همچنین، پیشینه مذهبی ایلات کوچ‌گرد، زمینه تمایل آنها به دریافت جنبه‌های مناسکی از دین را فراهم می‌کرد. از این‌رو، شیوه تبلیغی مشایخ صوفیه در آسیای صغیر، مبتنی بر استفاده از ظرفیت مناسک و شعائر آیینی بود؛ امری که باعث رواج آیین‌های اهل طریقت در آناتولی شد. از آنجاکه اهل طریقت برداشت خاصی از معارف باطنی شیعه داشتند و در روش تبلیغاتی خود از این شعائر و نیز باورهای انقلابی شیعه برای جذب پیرو استفاده می‌کردند، به‌طور مستقیم باعث گرایش اهالی آناتولی به دوست‌داری اهل بیت شدند؛ درحالی‌که باور غالبانه و اعتقاد سنت‌گرایانه علویان آناتولی به تشیع و ائمه آن، از منظر طرفداران تشیع فقه‌ای و باورمندان مذهب جعفری، نوعی قرائت بدعت‌گونه از تشیع راستین و خارج از چهارچوب تشیع امامیه و دوازده امامی تلقی می‌شد.

منابع

قرآن کریم.

- آژند، یعقوب (۱۳۶۹). *حروفیه در تاریخ*. تهران: نی.
- الوسی، محمود (۱۴۱۵ق). *روح المعانی*. به سعی: محمدعلی بیضون. بیروت: دار الکتب العلمیه، ج ۲۵.
- ابن بی‌بی، حسین بن محمد (۱۳۹۰). *الأوامر العلانیة فی أمور العلانیة*. تصحیح: محبوبه متحدین. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن بطوطه (۱۳۶۱). *سفرنامه*. ترجمه: محمدعلی موحد. تهران: علمی فرهنگی، ج ۱.
- ابن حبان، محمد (۱۴۱۴ق). *صحیح ابن حبان*. به سعی: شعبی ارناؤوط. بیروت: مؤسسة الرسالة، ج ۱۵.
- ابن حجر هیثمی (۱۳۸۵). *الصواعق المحرقة فی الرد علی أهل البدع والزندقه*. تعلیق: عبدالوهاب عبداللطیف. قاهره: مکتبة القاهرة.
- ابن عابدین، محمد امین (۲۰۰۸م). *العقود الدریة فی تنقیح الفتاوی الحامدیة*. بیروت: دار الکتب العلمیه، ج ۱.
- ابن کمال، احمد بن شمس الدین (۲۰۰۵م). *خمس رسائل فی الفرق والمذاهب*. تحقیق: سید باغچوان. قاهره: دارالسلام للطباعة والنشر والتوزیع والترجمة.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی (بی تا). *المختصر فی أخبار البشر*. تصحیح: محمد زینهم عزب. قاهره: دار المعارف، ج ۱.
- ابوالقاسمی، محمدجواد؛ اردوش، حسین (۱۳۷۸). *ترکیه در یک نگاه*. تهران: الهدی.
- اجاق، یاشار احمد (۱۳۸۵). «عصیان بابائیان تا قزلباشگری؛ نگاهی به تاریخ ظهور و رشد علویان در آناطولی». ترجمه: وهاب ولی. *تاریخ اسلام*، ۷(۳)، ص ۱۵۹-۱۸۲.
- اسپانقچی پاشازاده، محمدعارف (۱۳۷۹). *انقلاب الاسلام بین الخواص والعوام*. قم: دلیل.
- الشیبی، کامل مصطفی (۱۳۸۷). *تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری*. ترجمه: ذکاوئی قراگوزلو. تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم.
- الویری، محسن (۱۳۸۴). *زندگی فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- امامی خوئی، محمدتقی (۱۳۹۲). *ترکان، اسلام و علوی‌گری، بکتاشیگری در آناطولی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اوزون چارشلی، اسماعیل حقی (۱۳۸۰). *تاریخ عثمانی*. ترجمه: وهاب ولی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ج ۱.
- بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر (۱۴۰۸ق). *الفرق بین الفرق*. بیروت: دار الجیل، ج ۱.
- بویل، جان آندرو (۱۳۸۰). *تاریخ ایران کمبریج*. ترجمه: حسن انوشه. تهران: امیرکبیر، چاپ چهارم، ج ۵.
- بیانی، شیرین (۱۳۶۷). *دین و دولت در ایران عهد مغول*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- بی نام (۱۳۵۰). *عالم آرای صفوی*. تصحیح: یدالله شکری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). *اطلس شیعه*. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*. تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ج ۱.

- خواجہ گیر، علی رضا؛ میرزاوند، عبدالله (۱۳۹۶). تأثیرپذیری متقابل مکتب تصوف و فتوت در باره نقش و کارکرد پیر. پژوهش های ادب عرفانی، ۱۱ (۳۵)، ص ۶۷-۸۸.
- ربانی، زهرا (۱۳۸۴). سازمان اخیان روم و ارتباط آن با ایران. تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۲، ص ۹۱-۱۱۲.
- ربانی، زهرا (۱۳۹۱). فرهنگ ایرانی در قلمروی سلجوقیان روم. تهران: علمی و فرهنگی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۴). جستجو در تصوف ایران. تهران: امیرکبیر.
- شاو، استنفورد جی (۱۳۷۰). تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید. ترجمه: محمود رمضانزاده. مشهد: آستان قدس رضوی، ج ۱.
- صدوقی سها، منوچهر؛ سمیعی، کیوان (۱۳۷۰). دورساله در تاریخ جدید تصوف ایران. تهران: پاژنگ.
- صوقلی، درویش (۲۰۱۱م). ولایت نامه بکتاش ولی. ترجمه: اسدالله دوغان. اربیل: آراس.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۱). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: اسماعیلیان، ج ۵، چاپ دوم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۲). شیعه؛ مذاکرات و مکاتبات پرفسور هانری کربن و علامه طباطبائی. تهران: بوستان کتاب.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۳۱ق). علی و فلسفه الهی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- عنفی، ابوعلا (۱۳۷۶). ملامتیه و صوفیه و فتوت. ترجمه: نصرت الله فروهر. تهران: الهام.
- غنی، قاسم (۱۳۷۸). بحث در آثار و افکار و احوال حافظ. تهران: هرمس، ج ۲.
- قرطبی، محمدبن احمد (۱۴۳۰ق). الجامع لأحكام القرآن. بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ج ۴.
- کاهن، کلود (۱۳۸۸). مشکل تشیع در آسیای صغیر ترک پیش از عثمانیان. ترجمه: شیرین حقیقت کاشانی، در: ترجمه و نقد مقالات خاورشناسان. قم: خاکریز.
- کسائی نورالله (۱۳۷۴). مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن. تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- کوپرلو، فؤاد (۱۳۸۵). صوفیان نخستین در ادبیات ترک. ترجمه: توفیق سبحانی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- گولپینارلی، عبدالباقی (۱۳۷۹). فتوت در کشورهای اسلامی. ترجمه: توفیق سبحانی. تهران: روزنه.
- لاجوردی، فاطمه (۱۳۸۱). بکتاشیه. در: موسوی بجنوردی، محمدکاظم، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ص ۴۴۱-۴۴۳.
- لونیس، برنارد؛ هالت، ا. (۱۳۷۸). تاریخ اسلام کمبریج. ترجمه: احمد آرام. تهران: امیرکبیر.
- مخبر دزفولی، فهمیه (۱۳۹۶). جستاری در همبستگی آیین فتوت و طریقت علوی - بکتاشی در آناتولی. تاریخ اسلام، ۱۸ (۲)، ص ۲۱۱-۲۲۸.
- مزاوی، میشل (۱۳۸۸). پیدایش دولت صفویه. ترجمه: یعقوب آژند. تهران: گستره.
- موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۸۳). اسلام، پژوهشی تاریخی و فرهنگی. تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- موسی، متی (۱۳۷۹). پیدایش نصیریان و علویان. ترجمه: حسین مفتخری. تاریخ اسلام، ۱ (۳)، ص ۱۰۶-۱۲۷.
- هالم، هاینس (۱۳۸۵). تشیع. ترجمه: محمدتقی اکبری. قم: ادیان.
- هینتس، والتر (۱۳۶۲). تشکیل دولت ملی در ایران. ترجمه: کیکائوس جهاننداری. تهران: خوارزمی.
- ولهاوزن، یولیوس (۱۳۷۵). تاریخ سیاسی صدر اسلام؛ تشیع و خوارج. ترجمه: محمود افتخارزاده. قم: دفتر نشر معارف اسلامی.

وینتر، استفن (۲۰۱۶م). *الشیعة فی لبنان تحت الحکم العثماني* (۱۵۱۶-۱۷۸۸). ترجمه: محمدحسین مهاجر. بیروت: مرکز الحضارة لتنمية الفكر الإسلامية.

یاقوت حموی، عبدالله (۱۹۷۹م). *المعجم البلدان*. بیروت: دار الإحياء التراث العربي، ج ۳.

Ágoston, G. & Masters, B. (2009). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York: Infobase Publishing .

Cosgel, M. (2004). Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation. *Review of Social Economy*, 33(3), p. 329-341.

